

СЕМІНАР НАВКОЛО КНИГИ
МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ
“ЗАФІКСОВАНЕ І НЕТЛІННЕ”

Костянтин Сігов

Є особливе значення в тому, що наше подвійне свято відбуватися у конгрегаційній залі Києво-Могилянської академії. На автора цієї книги наче позирають славетні, голоси яких лунали в цих стінах. Варто було б почати з привітання на адресу автора книги. Ми сьогодні прийшли сюди на зустріч із Михайлиною Коцюбинською, книгу якої має честь презентувати читачам видавництво “Дух і літера”.

Наприкінці радянської доби, часопис “Філософська і соціологічна думка” надрукував вірші Стуса з передмовою. Назва статті була “Новітні палімпсести” – і одразу ми відчули, що тут є тлумачення, продовження і поглиблення змісту слова “палімпсести”, яке залишається для нас призабутим, а для сучасного учнівства і студентства – просто стертим. Я думаю, що саме посилення на нестерте, нетлінне, розкриває глибинний сенс не тільки цієї книги, а й певного етосу, про який свідчить особистість Михайлини Коцюбинської. Етос цей може бути названий “антигонним”: трагедія Софокла дала людству сенс того, що називають неписаним законом. Загалом же, ми були дуже зворушені співпрацею з автором. Стаття Коцюбинської, її переклади у останньому числі нашого часопису “Дух і літера”, її присутність у редколегії розкрили нові перспективи, нові обрії для видавництва.

Євген Сверстюк

Скільки себе пам’ятаю, ще ніколи так святково не відбувалася презентація – в такій залі, при такій кількості поважної публіки і з такою іменинницею. Власне, починається тема, яка до Михайлини Коцюбинської, по суті справи, серйозно не порушувалася: епістолярний жанр української літератури. Не бачу нині іншої постаті, яка б могла взятися за нього з належною ерудицією, науковим апаратом. Хоча книжка не з тих, що читаються запоем, але я справді проковтнув її з великим захватом. Вона прокладає якусь нову дорогу

в науці, яка практично не була у нас намічена, раніше існуючи в стадії неосмисленого матеріалу. Якщо припустити, що наша мета у світі – це, передусім, самопізнання, то важко уявити, як воно може відбутися без вивчення листування. Усі ми звикли до того, що в двадцятому столітті нібито і цей жанр занепав, бо йому на зміну прийшли телефон та й інші засоби швидкої комунікації. І в багатьох людей може скластися враження, ніби листування є чимось маргінальним і малоістотним. А тим часом, я міг би почати з античної давнини – з листів апостола Павла. Підставу для роздумів дають різні види листів двадцятого століття: інтимні листи – з них всі починали; офіційні листи – це всі “проходили”; відкриті листи – це всі підписували; таємні листи – це всі читали; закриті листи – на це всі полювали; опубліковані листи; спалені листи – із цим усі знайомі; конфісковані листи; скопійовані листи. Щодо останніх мушу зробити маленький коментар. Перший лист на засланні я отримав від Василя Стуса з Колими. І в ньому було застереження: “Знай, що твої листи будуть копіюватися. Знай, що кожен твій крок буде оформлено як матеріал до наступної кримінальної справи, яка вже заведена на тебе”. І між іншим, у мене збереглася ціла велика валіза листів, які я привіз із заслання. А той лист, який я отримав від Василя Стуса, було вкрадено під час таємного обшуку, хоча його попередньо скопійовали. Але їм він був потрібен просто як оригінал. Отже: скопійовані листи; цензуровані листи; ненаписані листи; листи, передані через надійні руки – особливо змістовні; підкинуті листи; листи до матері; листи до Дульсінеї; прощальні листи. Список цей я накидав хвилин за 10, але його можна було б продовжувати. Отже, не варто думати, що в двадцятому столітті не було листування. І книжка Михайлини Коцюбинської є дуже солідною передмовою до невивченого ще масиву табірних листів. Це особливий жанр, – жанр цензурованих листів. Якщо вдавалося привезти із заслання цілий мішок таких листів, то тільки тому, що існувало положення: цензурований лист є вже листом легалізованим. І я би дав такий образ тих табірних листів. Їх море: змістовних і не дуже; щирих і розрахованих на цензора. Пливуть хмарками, опалим листям і пелюстками – листи: усмішки, смутні вітання, зів’яла ніжність, стихле ридання, пливуть рікою, летять вітрами... Цю тему тільки розпочато. Я, так би мовити, дав її ліричний ключ. Що до пізнавального значення цих листів, згадаю істотний момент зі свого творчого життя. Я багато писав про Шевченка, але поворотний пункт у моїх дослідженнях настав тоді, коли прочитав том “Листування Шевченка”, з коментарями Єфремова. Тільки тоді я відчув під собою науковий фундамент. Але згадайте, що пише в

передмові Михайлина Коцюбинська про розмову Шевченка з Лазаревським: "Пали. Пали". Цілий мішок листів Шевченко приніс – і його спалили. Що спалили? Передусім, листи княжни Репніної. "Пали підряд". Це перед обшуком в 1850 р. Але те, що залишилися, стало підґрунтям для вивчення творчості Шевченка. Знаю, тут присутні чимало майбутніх дослідників цього листування, яке ще не є остаточно опубліковане. Вийшли нещодавно у світ "Листи з Парнасу", листи Івана Світличного – вдячне поле для вивчення багатьма студентами, майбутніми науковцями. Адже в листах трапляється страшенно багато несподіваних свідчень, досить тільки копнути... А ось ще й така тема можливого дослідження: донесені підслухані розмови. Наприклад, я нічого кращого не читав про Миколу Куліша, ніж у доносі, написаному сексотом на етапі, який втерся до нього в довір'я. Був страшенний голод на інтелігентних людей, а сексот був інтелігент; так хотілось поговорити по душах. Треба віддати йому належне: він дуже точно усе записав.

Дмитро Стус

Дозволю собі дуже коротко сказати кілька теплих слів про часопис "Дух і літера", який з'явився в нашому інтелектуальному просторі кілька років тому. Але цей простір нині без нього вже не можна уявити. Без нього, і – без отих нових явищ, які прийшли за ним і мовби посунули все те закріплене, що існувало поруч із чимось значним. Михайлину Хомівну я знаю ще з дитинства, мабуть, із трьох чи з двох років. І ось вона з нами. Щиро вітаю її з книжкою. Але дозволю собі розповісти передісторію видання, до чого був несвідомо причетний. Років 5–6 тому, коли ми з Михайлиною Хомівною готували видання Стуса, виникла ситуація, так би мовити, розподілу впливів. Одне слово, треба було жорстко вирішити, хто що робить. І якось так сталося, що я і запропонував Михайлині Хомівні, що вона займатиметься листами, не розуміючи, що кращого вибору годі було сподіватись. Адже всі люди добрих політичних досягнень не є вічні, але разом із ними відходить у небуття все живе середовище, люди, про яких можна сказати: або вони, або ніхто. Книжка відкриває нам людську історію шістдесятників, і взагалі того всього минулого, про яке ми звикли судити категоріями "доброго" – "поганого", "політики" – "соціуму". А нині ми стоїмо на порозі розуміння людської історії, людської літератури і просто людини того часу.

Іван Андрусяк

Нині відчутним є спалах зацікавлення епістолярним жанром. Зверніть увагу, на наших книжкових розкладках відсоток епістолярію доволі значний. Першовидання, перевидання, десь – то там, то там виходять статті із цієї теми. З'являються книжки. Про що це свідчить особисто для мене? Про те, що нині наш світ спрагло шукає речей глибоких, речей справжніх, власне, людяних. Можливо, ми стоїмо на порозі якогось нового явища сентименталізму. Головне у цій книжці, – для читача, для журналіста, – є не її науковий потенціал. Бо я його не можу сприйняти, не науковець! Для мене головне – її людяність. Делікатність підходу до надзвичайно тонкого матеріалу. Це добра книжка, перш за все, не тому, що вона добре написана, а тому, що вона по-людському добра. А саме таких речей нам, здається, дуже і дуже бракує.

Роман Корогодський

Я хотів би торкнутися блоку, який присвячено темі шістдесятництва. Якось я став свідком розмови про “неправильну”, як сказав Чорновіл, історію шістдесятництва. Я йому заперечив: хто напише правильно? Я напишу правильно. Кажу: ні. У тебе буде історія одна, його інша, бо ви різні люди. У вас різний досвід, різний темперамент – усе різне. Це будуть правильні історії, але різні. І так воно й має бути. Михайлина в документах показала, що таке шістдесятництво і з чого воно складається. Це є зразок джерелознавства, яке я дуже люблю. Пам'ятаю, що починалося все це дослідження в 1967–68 рр., а згодом було опубліковано статтю в журналі “Вітчизна”, де листи Стефаника розглядалися в якості літературних творів. Я тоді не міг знати, що через п'ять років я прилучусь до архівістики й сам матиму справу з листами. І розмови з Михайлиною про листування Стефаника стануть моєю школою. І коли мені випала нагода займатися листами Довженка, то впорався лише тому, що я пройшов школу Михайлини Хомівни.

Сергій Білокінь

Є така приказка: не дай Бог жити в цікавий час. Але ми живемо саме в такий дуже цікавий час. Коли люди, молодші за більшість тут присутніх, вже не читають книжок, і коли самі вже не пишуть листів. Сьогодні змінюються певні поняття про книжкову культуру. Я зробив би таку невеличку заувагу до класифікації, запропонованої Євгеном Олександровичем. Не обов'язково ми починали з листів до Дульсінеї.

Якщо переходити до спогадів, то у віці чотирьох років я написав листа на полярну станцію із проханням вбити білого ведмеда і шкуру передати університету... Книжка Михайлини Хомівни є осмисленням великого етапу історії культури. Це щось на зразок старих публікацій в журналі "Столиця и усадьба". Уже понад десяток років я за браком часу не читаю художню літературу, саме настав час, коли почали активно друкувати автолітичні документи. Я зрозумів: немає нічого цікавішого, ніж їх прочитання. Байдуже, що не все у них відповідає дійсності, бо в художній літературі геть усе є вигадкою. Які тільки листи не трапляється зустріти в архівах!.. Наприклад, матеріали слідчої справи митрополита Василя Дудківського. Євген Олександрович згадував свою валізу листів. І в митрополита Дудківського було вилучено валізу з листуванням. Митрополита розстріляли, а майно конфіскували, жодного папірця не залишилось! Усе спалили, до останнього аркушика... Я зберігаю стос листів із Бутирок, із печатями в'язниці, священика, отця Анатолія Жураковського. Його забрали, і він активно почав писати листи. Коли ж повернувся до Києва – не писав майже нікому. Потім його знову заарештували, і листування відновилося. Ось така була хронологія! Збереглося також чимало листів із Козелинська, де відбував своє заслання видатний київський філософ Євген Михайлович Кузьмін. Свого часу головним завданням було збереження таких речей. Мене дуже зворушило, що Михайлина Хомівна колись доручила це мені. Але нині настав час вивчення цих епістолярних матеріалів. Докапіталістичний період історії адекватніше віддзеркалюється не в офіційних документах, якими так захоплюємося десь протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років, але в матеріалах партикулярного походження: листуванні, щоденниках. Не без того, що ними нехтували. За часів моєї молодості довелося кілька разів здавати на пошту листи однієї київської письменниці, дуже ваговиті конверти. Зрозуміло, що це писалося не до Олени Григорівни, адресатки тих листів, а для тих, хто прийде згодом, хто вивчатиме ніби автолітичний вислів думок, який не був насправді автолітичним через те, що він був конструйованим. Епістолярний жанр донедавна був зовсім нерозвинутим. Але ось у Канаді вийшло друком керівництво з листування – наприклад, як написати листа юнакові до дівчини із пропозицією знайомства. Варіанти її відповіді – прихильної чи негативної. І усе це – галицькою говіркою. Так приємно читати цю книгу. Тут уся хроніка людських взаємин, як готова історія життя. Одне слово, донедавна такий занедбаний жанр, жанр листування, стараннями Михайлини Хомівни, вийшов мало не на перший план.

Вадим Скуратівський

Я дуже радий, що з'явилася ця книжка Михайлини Хомівни. Адже моя літературна кар'єра почалася саме з необережного жесту шановного батька нашої авторки. Дев'ятирічним школярем прийшов я до нього в музей Коцюбинського. Він щось показував указкою і випадково стукнув мене по голові, та ще й так, що я сів на стілець... А тепер, шановне товариство, я хочу вам нагадати, що в дев'ятнадцятому столітті дуже інтенсивно писали добрі люди, але писали вони, скоріш, одну форму. У них були такі можливості. Але ж як писали! Шістнадцятирічний Ромен Ролан, паризький хлопчина з Еколь Нормаль, написав свого листа за такою адресою – Росія, графу Леву Толстому. Рівно за два тижні він отримує відповідь від Толстого, яка починається зі слів: “Мон шер...” І таке інше. Ось так люди поводитися в дев'ятнадцятому столітті. Але коли Гончаров дізнався про те, що мають друкувати пушкінські листи, він сказав: “Ну, как можно. Это private письма, и private дело”. Але минає певний час, і цей жанр у двадцятому столітті майже зникає. Чи то було вже не до листів, чи то вони набувають підкреслено приватного характеру. І раптом “Новый мир” – кращих своїх літ, “Новый мир” Твардовського, друкує листи академіка, японіста Миколи Йосиповича Конрада (Сергій Іванович навіть переконує, що Микола Йосипович наш земляк, і він справді – не Конрад, а Кондрат) до англійського історика Джозефа Тойнбі. Надзвичайно цікаві листи. І виявилось, що це лише мала частина листовної “суми” двох видатних істориків. (Окрім усього іншого, вони встигали запитувати один одного, скажімо, про здоров'я онучок). А у ХХ столітті цей жанр просто зникає. Подковирін пише, як у 1930 р. він прийшов до Тинянова, який спеціально цікавився цією темою, і Тинянов сидів і плакав, бо перед тим спалив частину свого архіву. Але йому хотілося зберегти один лист Горького, йому ж адресований, який він вважав принциповим для розуміння всієї долі російської літератури. Йому здалося, що він спалив цього листа. І Тинянов сказав йому, що вся культура оце зараз зникає з таким полум'ям, разом зі зникненням листів. Та, на превелике щастя, цей жанр відродився, ще й у такій надзвичайній ситуації. Не будемо говорити, в якому світі ми жили. Не просто божевільному, а у світі, в якому вже нічого не можна було зробити. Але, принаймні, в царині українського слова залишилося два жанри “напівсвобідними”: переклад і лист. І от у ХХ столітті на всій планеті в жодній національній літературі немає відповідника українському перекладу. А завдяки ініціативі Михайлини Хомівни, виявляється, що є ще такий жанр, як тогочасний український лист. Як

правило, лист од найсвітліших людей, лист надзвичайно високого рангу. Десятки людей писали сотні і сотні текстів, які засвідчували те, що українське слово живе. І Михайлина Хомівна переконливо довела нам буття слова у цьому саме жанрі. Однак, це тільки початок роботи над оцією листовною “сумою” шістдесятих – вісімдесятих років. Хочу звернути увагу на нинішнє число “Духу і літери”. Йдеться про статтю відомого філософа Валентина Фердинандовича Асмуса, написану в Києві у 1918 р. Як на мене – це перша у світі анатомія, краще сказати, переданатомія тоталітаризму. Тобто цей світ тільки-тільки виникає, а 24-річному студентові з надзвичайною точністю вдається відтворити його анатомію. Потім Валентин Фердинандович із другої половини 20-х виїжджає з Києва, хоча нерідко сюди повертається, читає спецкурси. Але згодом він з Києвом нічого спільного ніби не мав. Пригадую, як студенти, які навчалися в нього, на початку 70-х років запитали у свого вчителя: “А вот был такой поэт Борис Пастернак. Вы о нем слышали?” Валентин Фердинандович Асмус посміхнувся і сказав: “Нечто слышал”. Власне, оця саме маленька стаття, що з неї починається Асмус, засвідчує, що у людей, які тут народилися, були духовні сили й ресурси, відчуття прекрасного слова.

Різне можна говорити про те, що може статися з людиною. Але схоже на те, що у людини є певний шанс. І певні шанси є в українського слова. Я не думаю, що далі переважатиме листовне слово. Вільне, воно піде в якийсь інший жанр.

Василь Овсієнко

Яке вже це свято, коли 30 жовтня щороку проводили голодування на знак протесту проти репресій. А сьогодні якраз це 30 жовтня. Якщо у християнстві є апостоли і є рівноапостольні, то Михайлина Хомівна є така рівноапостольна серед нас, колишніх політв'язнів. Я прийшов привітати вас із виходом цієї книги, де є багато матеріалів саме про нас. До переліку Євгена Сверстюка додам такий цікавий жанр, як подвійний лист; коли виникала потреба замаскувати потрібний текст, окремими словами чи літерами, і в певному місці треба було вжити якусь частинку слова, чи усе слово, але так, щоб цензор ні про що не здогадався. Варто нагадати, 9 листопада минає 25 років від дня утворення української Гельсинської групи, від якої залишилося живих двадцять сім її членів (із 42-х). Слава Богу, є Микола Руденко, який 9 листопада, тут, у сусідньому корпусі, у великій залі, відкрив семінар під назвою “Права людини в Україні, минуле і сучасне”. А ввечері, у Будинку вчителя, відбудуться урочисті збори громадськості з нагоди 10-ліття української громадської

групи сприяння виконанню Гельсинських угод. Запрошую вас подивитися на ще живих, слава Богу, правозахисників. І наша правозахисна група підготувала матеріали Української Гельсинської групи в чотирьох томах. Сподіваюся, що перші томи незабаром вийдуть у світ.

Елеонора Соловей

У листах часом відчуваєш щось містичне. Справді. Гортаєш щоденник Сергія Єфремова, звертаєш увагу на те, що майже кожен запис закінчувався переліком одержаних листів – і відповідно, помітка про відповідь усім адресатам; цілі обойми імен. Здається, такого вже не зустрінеш. Та листи пишуть і нині, інтерес до них невпинно зростає. Книжка Михайлини Хомівни – прекрасний трактат про листи, що торкаються проблем історії, філології і де є стільки особистого. Межі понять про літературу постійно змінюються, це стосується й листів, що останнім часом здобувають якесь нове, невластиве їм раніше місце. Момент епістолярологічної невпевненості, може, першим так гарно схоплений Тютчевим: “Мысль изреченная есть ложь”, відтоді люди відчували дедалі дужче. Нарешті муки слова стали нестерпними, і про них почали розповідати. Видавалися вірші про те, як не пишуться вірші. От і думаєш, – чоловіче добрий, то не пиши, якщо тобі так тяжко це робити. Але якщо та ж сама людина сідає писати листа, її трошки “відпускає”. Тут справді якісь інші закони. Усе-таки це легше, бо лист передбачає конкретного адресата і змушує писати про суттєве, а отже, тією чи іншою мірою, правду. Закони жанру дають змогу авторській реалізації, тож і немає тут таких “мук творчості”. Хіба що буває важко писати листа, коли не надто хочеться, а треба. Звичайно, з тих чи інших причин, у цій книжці центральним є розділ “Літературна панорама доби”, де аналізується епістолярний потік українських шістдесятників. Цей матеріал дає змогу, навіть сьогодні, коли, здавалося б, ми дещо знаємо про цей феномен, довідатися багато нового, відчути і зрозуміти. В даному випадку велику роль відіграла епістолярна практика самої авторки. Листи були чимось надзвичайно важливим у цьому існуванні. Вони склали особливу хроніку, якій і ми сьогодні не знаємо ціни справжньої. Щодо авторки, то все моє свідоме життя я захоплююсь нею і намагаюсь їй наслідувати. Михайлина для мене приклад справжньої людини опору. Так склалося, що мені доводилося бачити, як її неймовірно цькували, отруювали життя. А тепер бачу, що, повернувшись в інститут літератури, вона нікому не мстить, і справді так по-

християнськи всім усе простила. Це для мене недосяжний взірець. У нас немає терміна "возвращенец", а створити його треба. Думаю, найкраще це зробить Михайлина Хомівна. Бо, наприклад, назвавши такі явища, як листи до Шевченка, листи до Михайла Коцюбинського "доцентровими епістолярними масивами", думаю, вона назвала їх назавжди. Точніше їх неможливо визначити. І так воно тепер і визначатиметься. А я теж "возвращенец", що повернувся у цей інститут. Але я постійно відчуваю, що не можу бути такою як Михайлина, не маю сили вибачити усім і все забути. Розповідала мені наша спільна колега, що ще до того, як Михайлину виключали з партії, звільняли з роботи, вона мала тривалі задушевні розмови з академіком Шамотою. А потім казала їй: "Ви знаєте, він розуміє. З ним треба говорити. Справді він розуміє". Я думаю, що вона й сьогодні щось би намагалася йому пояснити. Навіть, при тому, що вже більше ніхто не мав би бажання цього робити. А ще Михайлина Хомівна – людина, яка страшенно любить дарувати подарунки. І вміє це робити, ще й такі, що, на жаль, ніколи не до снаги буває належно їй віддячити. Так, мені вона подарувала прогулянки втрюх із Василем Стусом – і з розмовами про Пастернака... і хворе горло Дмитрика. І теплий дім Корогодських, де того вечора були Сверстюки і Світличні. І дім Танюків у Москві. І ночівлі в тому закапелочку, у тій комуналці... І прогулянку за філармонією, над Дніпром, із львівським професором Чичеріним, який говорив тоді (яка містика!) про величезну цінність листів. Справді, листи – річ містична. Я колись розмірковувала над щоденниками Єфремова, – і куди поділися оті листи? Ясна річ, усі вони загинули, разом зі своїми адресатами. А тепер, прочісуючи архіви, бачу, що таких листів напевне набереться на величезний том. Тобто, вони живучі, вони бажають бути перечитуваними. І вони хочуть, щоб їх досліджували такі дослідники, як Михайлина Коцюбинська.

Роксана Харчук

Сьогодні пан Василь показав фотокартку пані Михайлини, на якій вона ще зовсім молода. Вважаю, що вона є молодою і в інтелектуальному сенсі. Тут присутні багато студентів, котрі кажуть, якщо професор не тямить якихось новітніх методик: "А він уже не хапає". І ось я захоплююся Михайлиною Хомівною за її розуміння того, що є сьогодні найбільш піонерським і найбільш новаторським – щоденники і листи. Саме вони опинилися у центрі уваги. Звичайно,

це є лише початком. У цій книжці авторка наголошує: листи є чимось, пов'язаним зі смертю і могилою. Вона посилається на дослідників, які твердили про занедбання цього жанру. Нині – це взагалі майже “бомба”. Сподіваюся, згодом у світ вийде книжка під назвою “Шлях поколінь” – розмови з українськими інтелектуалами, а саме – з шістдесятниками. Вона вміщуватиме п'ять інтерв'ю, записаних полькою Богумилою Бердиховською. У Польщі ця книжка пережила два видання, бо там читачі зацікавилися явищем нашого шістдесятництва. Глибоко переконана, що це є честю для України, те, що вирізняє нас у Європі: наш рух опору у 1960-і рр. Згадується письменник з Іраку, який просто з мегафона читає неписьменним людям, і їх тисячі, і вони слухають. Одне слово, мені здається, що Україна має шанс: у нас є стільки всього непрочитаного.

Віктор Кравець

Шановні добродіі! Користуючись приємною нагодою, появою часопису “Дух і літера”, хочу відзначити неабияку вітальну силу багатьох започаткувань цього видавництва. Усе, що “зазнає дотику” Михайлини Коцюбинської та Аверинцева, набуває родючості. Уже сама назва видавництва та видання, – є першою, вдалою, спробою запровадження духовної роботи. Зрозуміло, що цим ми іще завдячуємо колективу перекладачів, зокрема – Михайлині Коцюбинській, котра також блискуче перекладає Аверинцева та французьких фахівців із тлумачення новітніх філософських текстів. Отже, видання набуває дедалі більшої творчої й наукової ваги. Число 7–8 є дещо відмінним від попередніх. Тут превалюють дуже специфічні тексти. Темою видання, як я зрозумів, є апокаліптика, містичний та реальний аспекти нашого катастрофічного буття. До читача промовляє Сергій Аверинцев зі своїми думками, що відштовхуються від ідей апокаліпсису Іоанна Богослова. Не помічаємо тут ніякої темряви, посередності, сірості. Як на мене, це і визначає кредо високої культури. У статтях Ханни Арендт та Рональда Піча, статтях про Сергія Борисовича Кримського, навіть в архівних документах – всюди відчутне передвістя апокаліптичного зламу історії та розбитої межі. Помилковою, мені здається, спроба заплющити очі, чекаючи на диво, що, мовляв, усе повернеться на свої кола. Річ у тім, що перетинання меж, зруйнування систем, за словами філософів – само по собі є фактом нашої дійсності. Апокаліптичні події передують новому світові. Але в месіанські часи треба пригадати добре відомі істини: існує абсолютний початок та абсолютний кінець часу, існує час та мова. Якщо час скінчається, то тільки мова є безсмертною. Про це йдеться у вірші Вінсента Овена: час

не шкодує ані соромних, ані безневинних. Час, що закреслює тілесну красу, шанує тільки мову – і завдяки тим, хто дає їй життя, пробачаючи їхнє боягузтво та марнославство. А, насамкінець, щиро вкриває їхні голови стягами пошани.

Леонід Фінберг

Від імені часопису, Центру європейських гуманітарних досліджень вітаю пані Михайлину Коцюбинську. Ми дуже раді, що вона довірила нам свій рукопис. І, насамперед, Євгену Захарову, який не міг приїхати сьогодні. Це видання ми зробили разом. Але, повертаючись трохи до журналу і нашого видавництва, я хотів би сказати кілька таких слів. Дещо несподівано, – що тема нашого останнього числа – апокаліпсис, як сказав пан Кравець. А мені здається, що всіма своїми статтями, що були надруковані в усіх попередніх числах, і готуються для наступних, ми намагаємося протистояти тому апокаліпсису. Ми намагаємося знаходити той конструктив, той позитив, який є і безумовно присутній у цьому світі. Мій добрий товариш Йосиф Зісельс, до речі, один із членів Гельсинської групи – на презентації його книжки, яку теж ми видали, сказав так: "Відчуваю, що люди не мають сил, аби вплинути на весь світ, та їх немає ні в кого. І я усвідомлюю, що можу зробити так, щоб люди, близькі мені, були трохи захищеніші в цьому світі; я можу зробити так, щоб поруч зі мною було добре тим, хто зі мною працює і живе". Ми не проголошували аналогічної сентенції, але саме таким є і надзавдання нашого видавництва, нашого часопису. Багато серед нас є людей, які кажуть, що останні події у світі роблять взагалі неможливим людське існування. Усе ж, ми відстоюємо іншу позицію. І від імені нашого часопису і видавництва я радий привітати вас всіх. Ми виступаємо в ролі видавців, але ми є читачами й уважними читачами. Ви мали необережність сказати, що вашою мрією було б видати антологію українського листування. Отже, публічно пропоную вам від імені видавництва, що ми готові видати таку антологію.

Михайлина Коцюбинська

Я дуже вдячна за цю пропозицію – і приймаю виклик (а для наступного числа часопису навіть підготувала дуже оригінальний матеріал). Як почала працювати, то просто не можу зупинитися. І є щось містичне в тім, що не просто я знаходжу якісь листи, а вони починають знаходити мене. Наприклад, у мене вдома лежить чудова

книжка. Це – листи Світличного з табору (жаль, що вийшла надто пізно, я могла би повніше використати цей матеріал). Страшенно пишаюся, що я знайшла для цієї книжки таку просто геніальну назву. Довго не могла придумати гідного найменування. Але раптом згадала, що у Світличного є такий сонет “Парнас”, де Парна́сом він називає табір. От я і запропонувала назву “Листи з Парнасу”, що відповідає іронічному настрою самого автора. Тільки розгортаєш книгу – розкіш, цитувати хочеться. Чи взяти на озброєння, наприклад, його термін “я оптиміст-рецидивіст”. І таке – на кожному кроці. Інша, надзвичайно цікава книжка, яка готується до видання – яка теж мовби сама знайшла мене – два томи листів до Коцюбинського. Я лише назву вам кілька персонажів. Наприклад, листів Гнатюка – 110, Винниченка – 25; 15 листів Маруно. Близько 20-ти листів Єфремова. Деякі з них друкувалися, але часто-густо у виданнях, малодоступних читачеві. Ніхто, наприклад, не знав, що є 15 листів художника Олекси Грищенка до Коцюбинського. (Готуючи цей том, я познайомила з ними мистецтвознавця Горбачова). Не знаю, чи треба цю таємницю розкривати, але для наступного номера я теж підготувала, тобто не я, а підготували співробітники музею Коцюбинського в Чернігові. Але поки вийде цей том, то варто оприлюднити абсолютно неповторний матеріал. Епістолярний епізод із життя: Коцюбинський на Капрі зустрівся з учителем із Петербурга Євгеном Галдзевичем (очевидно, польського походження, судячи з того, що він просить писати тільки українською, і все прекрасно розуміє, хоч сам живе у Петербурзі). І от там, здається, одинадцять чи дванадцять листів. Він одержує кілька листівок і п’ять-шість великих листів. Він розповідає, як Коцюбинський відкривав йому Капрі, як вони разом пізнавали неповторність італійської природи. Він просто-таки закоханий у Коцюбинського. І усі його листи, написані російською мовою, інкрустовані цитатами з Коцюбинського в оригіналі. Іншого слова не підберу – не цитовані, а справді, інкрустовані. І за внутрішньою емоційно духовною культурою він у чомусь сягає рівня Коцюбинського. І Коцюбинський відповідав йому, дарував своє фото. На жаль, його листи не збереглися. Нині я працюю над дуже цікавим епістолярним масивом – листами В’ячеслава Чорновола. Я опрацювала вже його листи до рідних і до дружини.

Костянтин Сігов

Щойно пан Корогодський зауважив із приводу цього діалогу. Мовляв, Чорновіл сказав, – Духовицький пише не ту хронологію руху

опору в Україні. Відповідь Корогодського: Чорновіл, на відміну від Духовицького, напише інший літопис цього руху. Звичайно, саме ця поліфонія і є тим, до чого постійно повертає увагу наш часопис, починаючи з першого числа. Зиновій Антонюк і Мирослав Маринович започаткували для нас рубрику "Сила права чи право сили" і в цьому числі також є матеріал і Миколи Горбала, але також є і матеріал почесного професора Києво-Могилянської академії Поля Рікера про справедливість і акт судження. Отже, я думаю, що на цьому українському тлі і європейському контексті осмислення – точки опори і точки опору є наскрізною темою нашого часопису.

Микола Павлюк

У цьому залі, вважаю, треба писати латиною: "Написане лишається!" Але повертаючись до вашої книжки, хочу сказати як учасник описаних у книжці подій (на жаль, не всіх). Сьогодні ми з вами є свідками надзвичайно цікавого явища – реалізації силових ліній часу. Хоч як це прикро, шістдесяті роки вже стали для нас історією. Надзвичайно важливо зафіксувати якомога більше документів, живих свідчень того часу. Особливо цінно, коли вони належать учасникам того руху, і важко переоцінити, коли це робить інтелектуал найвищого гатунку. Книжка Михайлини Хомівни не просто збрала безцінні матеріали, які інакше могли б безслідно зникнути. Це – надзвичайно проникливе дослідження, дуже цікаве і в методологічному сенсі. Як збирати, аналізувати, узагальнювати епістолярні матеріали, як оцінювати листи з точки зору документа епохи і літературного явища. Як учасник окремих значних проектів, як то видання листів Шевченка, пригадую, як ми в Інституті літератури намагалися врятувати листи академіка Білецького. І, на жаль, це нам не вдалося. Кілька тижнів я ходив слідами ста п'ятдесяти його листів, адресованих до одного із колишніх співробітників нашого інституту, а згодом – заслуженого петербурзького професора. А вдова його не змогла свого часу виокремити їх з величезного архіву свого померлого чоловіка. Подальша доля цих листів поки що лишається невизначеною. А нині перед нами – оце унікальне явище, коли дослідник є водночас і генератором досліджуваного матеріалу. А її листування із Василем Стусом! Можливо, не було б Василя Стуса як поетичного явища і автора епістоляріїв, незрівнянної постаті в нашій культурі і в громадському житті, якби не було на його шляху Михайлини Хомівни та інших його побратимів і посестер. Добре, що ця презентація відбувається саме в цій залі, освяченій великими

постатями, які для нас, здавалося б, безмежно далекі, але й близькі. Пригадую, був я студентиком, потім аспірантиком, приходив в оцю залу, яка не опалювалася. Сидіти тут можна було лише у теплих валянках і у фуфайці. А саме в цій залі ми говоримо тепер про цю книжку. Честь і низький уклін Михайлині Коцюбинській за те, що вона зробила. І ще більше за те, що вона зробить.

Костянтин Сігов

Перед тим, як передати заключне слово Михайлині Хомівні Коцюбинській, хочу сказати, що для видавництва “Дух і літера” і для нашого часопису велика радість і честь брати участь у тому, що називають неперервною традицією. Багато мовилося, що в нашій культурі чимало саме перерв, зламів, руїн. Ми свідомі, що тоталітарна система робила все для того, щоб не просто була стерта пам’ять, а щоб її втрачало і кожне маленьке слово. Повернення живої пам’яті слова – великий крок до нетлінного в нашому житті.

Михайлина Коцюбинська

Я хочу почати в цій залі, дивлячись в очі Григорію Сковороді, – і його словами про “сродний труд”. Це велике щастя – сродний труд. Це як дорога до людей. Якось я зустрілася зі своїм “сродним трудом”. Справді, почалося це з моєї роботи над епістолярною спадщиною Василя Стуса. Була я така щаслива, коли працювала над його листами. Я забувала буквально про все. Адже це – епістолярний шедевр, на рівні листів Ван Гога до брата Тео, листування Чайковського і фон Мекк, листів Лесі Українки. Я завжди любила цей жанр літератури. А потім усвідомила, чому він є сьогодні таким важливим. Мабуть, тому, що над ним висить загроза. Від комп’ютеризації, від електронної пошти. Як пише Юрій Луцький у своїй книзі спогадів, немає радості в електронній пошті... Можливо, в технічній іпостасі з’являються якісь нові можливості для листування. Але в статтях, присвячених епістолярному жанру, з’являються такі терміни, як “реквієм”, “епітафія жанру” тощо. (Одна із статей так і називається “Ода чи епітафія”). І перед загрозою “епітафії” я вирішила схилитися до “оди”. Епістолярна література в наш час важлива присмаком справжності, присмаком правди. Тим, що я називаю “зафіксованим і нетлінним”. Над усім цим стоять певні факти, стоїть слово, те, що в теорії літературознавства називається “сенсом моменту”, “відчуттям моменту”. Слово, яке дійшло до нас, є автентичним; його не можна

не враховувати. І та велика Правда, яку ми хочемо висловити, складається із безлічі маленьких правд. Цю безліч адресують нам ці листи, тільки з них, як у мозаїці, формується якась велика Правда. Сьогодні ми спостерігаємо ситуацію, коли, з одного боку, листам немовби загрожує зникнення, а з другого – є перспектива відродження. Скільки нових відкривається зразків! Наприклад, дві неповторні книги листів Пастернака, листи Цветаєвої. І ще один надзвичайно важливий момент. Листи відображають і закріплюють етику й культуру людського спілкування. А це, хоч як поверни, є найбільшою цінністю у світі. Щось на зразок підручника, за яким ми вчимося знаходити спільну мову, що так важливо в наш час прагматизму, крайніх оцінок, вміння грюкати кулаком. У такій атмосфері щирий діалог, не розрахований на оприлюднення, має надзвичайно велике значення. У цьому і полягає цінність листів. Тому ця книга надзвичайно для мене важлива. Це справді мій "сродний труд". Але вона припала ще і на дуже важливі роки в моєму житті: нерухомість, лікарня: одна за одною операції. І моя книга допомогла мені вижити і стати на ноги. Оця культура спілкування, висота людських стосунків, об'єднали мене з іншими людьми. Я вдячна своїй дочці, яка виконувала функцію моїх рук і ніг і носила мені книги, усім моїм колегам із відділу рукописів, і насамперед – Наталочці Лисенко, а також – Ларисі Мірошніченко й Віктору Дудко, моїм друзям, які допомагали мені з комп'ютерним набором, зокрема Ользі Кочерзі. Ясна річ, на моєму шляху зустрілися "Дух і літера", куди мене, так би мовити, за руку привів Євген Захаров. Тут мене одразу гарно зустріли Костянтин Борисович, пан Леонід Фінберг. Тут я знайшла таке порозуміння, таке бажання допомогти, яке просто дуже рідко трапляється в нашому житті. Власне, мій настрій випромінює з усього цього матеріалу, він зігріває мене, дає мені таке відчуття подальшої праці. Розглядаю цю книжку, як свій епістолярний текст, як свій лист, який, на щастя, знайшов свого адресата. І я хочу, щоб і надалі, кількість цих адресатів збільшувалась. Спасибі.

Костянтин Сігов

Сьогодні вже не буде літер, але всі відчули дух. І будуть квіти!